

נישואים ושילוב חברתי של אנשים עם מוגבלות שכלית בקהילות חרדיות

אראלה המילטון, גיטה מונדרי¹

זכותם של אנשים עם מוגבלות להקים בית ולהינשא מעוגנת באמנה לזכויות אנשים עם מוגבלויות. על אף שאמנה זו אושררה במדינת ישראל בשנת 2012, בפועל מעטים הם הזוגות בישראל המתמודדים עם מוגבלות שכלית שמממשים זכות זאת. במגזר החרדי מתקיימים מספר מערכים המלווים זוגות עם מוגבלות שכלית ומסייעים להם. הפרק הנוכחי נכתב בגישה משתפת, ובכתיבתו השתתפו אנשי צוות ממערך דיור לאנשים עם מוגבלות שכלית מהמגזר החרדי. מטרתנו בפרק זה היא להציג את הדרך שבה אנשים מהמגזר החרדי תופסים את השילוב של אנשים עם מוגבלות שכלית בחברה החרדית ואת הנישואים כחלק משילוב זה. העובדה כי תהליך מסוג זה מתקיים למעלה מעשור במגזר החרדי, ומנגד כמעט שאינו זוכה ליישום במגזר החילוני, תוסבר על ידי חשיבותו של מוסד הנישואים עבור הקהילה החרדית כ"כרטיס הכניסה" להשתלבות בה. כפי שנציג, הנישואים במגזר זה הם מצווה מהחשובות שיש, וככאלה הם שער להשתלבות בוגרים בקהילה ובכלל זה של אנשים עם מוגבלות שכלית. ניתן אפוא לראות את הנישואים של אנשים עם מוגבלות שכלית כהזדמנות להגדרה מחדש של מוגבלותם. בפרק שלהלן נתייחס לחשיבות השילוב של אנשים עם מוגבלות שכלית בקהילה. לשם כך נציג את מאפייני הקהילה החרדית, את חשיבות הנישואים בה ואת יחסה הדואלי של החברה החרדית לאנשים עם מוגבלות שכלית. כדי להמחיש את חשיבות הסוגיה כפי שהיא נתפסת על ידי אנשי הקהילות החרדיות, נציג בפרק ממצאים של מחקר שנערך במסגרת מערך אופק של עמותת עלי שיח. מערך זה מספק מענים ודיור לזוגות נשואים עם מוגבלות שכלית מהמגזר החרדי. המחקר בחן כיצד אנשים עם מוגבלות שכלית, תופסים את נישואיהם וכן כיצד תופסים אותם קרובי משפחתם ואנשי הצוות המלווים אותם. על סמך נתונים אלה נתייחס למאפיינים ולמשמעות של נישואי אנשים עם מוגבלות שכלית בקהילה זו ולהשפעתם על השתלבותם ועל זהותם. נתייחס גם לחסמים בדרכם של אנשים עם מוגבלות שכלית ברצונם למסד יחסי זוגיות.

שיקום אנשים עם מוגבלות ושילובם בחברה

השיח ההומניסטי גורס כי מוגבלות היא חלק ממרכיביו של אדם ולא כלל־מהותו. בהתאם לגישה זו, על החברה לחתור ככל הניתן לשלב בתוכה את האדם ולא לנסות לתקן את מוגבלותו (Swain & French, 2000). בשילובו של אדם עם מוגבלות יש להתייחס גם לתרבות ולאופי של המשפחה ושל הקהילה שאליה הוא משתייך וכן למצופה ממנו בחברה שבה הוא חי בהתאם לגילו (הוזמי ועמינדב, 2022; רוט והוזמי, 2014). על פי גישה זו, לאדם עם מוגבלות יש אף הזכות להגדיר בעצמו את זהותו ואת המוגבלות שהיא חלק ממנה (דרור ורטהימר-שינה ואלמוג, 2022). תהליכי השיקום של אנשים עם מוגבלות מתבססים על שלושה עקרונות: **עקרון הנורמליזציה** - שלפיו אנשים עם מוגבלות שכלית זכאים להשתתף בהיבטי החיים בדומה לאנשים ללא מוגבלות.

¹ המילטון, א. מונדרי, ג. (2024). נישואים ושילוב חברתי של אנשים עם מוגבלות שכלית בקהילות חרדיות. בתוך גרינבנק, א., אגם-בן ארצי, ג. ובנג'ו, א. (עורכות) **סליל החיים: תחנות בחייהם של אנשים עם מוגבלות**. הוצאת גבעת וושינגטון. בספרייה

על פי עיקרון זה, לאנשים עם מוגבלות שכלית רגשות, עמדות ותפיסות שהם מסוגלים ורוצים להביע, והם שותפים מלאים במשפחה ובקהילה שבה הם גרים. על החברה לספק להם את האפשרות לחיות חיים נורמטיביים ככל שניתן בסיוע משאבים הגיוניים (ברלב וריבקין, 2016; סגל, 2013); עיקרון שני הוא **עקרון האינטגרציה** - המדגיש את החשיבות שבשילוב הפרט בקהילה באופן זהה ליתר חבריה (ברלב וריבקין, 2016; סגל, 2013); והשלישי הוא **עקרון האינדיבידואליזם** – אשר שם דגש על רצונותיו של הפרט בכל הקשור לקבלת החלטות בנוגע לחייו, תוך בניית תוכניות אישיות המותאמות לרצונותיו ולצרכיו הייחודיים (חובב ועמינדב, 2006; טולוב ושלומאי, 2020).

החברה החרדית

קהילת שומרי דת ומצוות, או בשמם המוכר "חרדים", היא הזרם הייחודי והמובחן ביותר באוכלוסייה הדתית. קהילות אלו רואות במילוי המצוות ובלימוד התורה צו עליון שיש למלא בדקדקנות (פרידמן, 1991; Hilman, 1992; Itzhaki-Braun, 2021). בישראל, נכון ל-2021 הקהילות החרדיות הן כ-13% מכלל אוכלוסיית ישראל (מלאך וכהנר, 2021). אחד המאפיינים של קהילות אלו הוא הנטייה להסתגרות ולריחוק מהחברה המערבית המודרנית (Braun-Lewensohn & Kalagy, 2019; Itzhaki-Braun, 2021). מערכת הערכים האמונית של קהילות אלו והשמירה על המצוות מקיפות את כלל תחומי החיים ומספקות מסגרת תרבותית קהילתית מלידה ועד מוות (פרוינד וצריקר, 2022; Alfandari et al., 2021). הקהילות החרדיות מאופיינות במגורים בנפרד מקבוצות אחרות, בלבוש ייחודי ובמערכת חינוך ובריאות נפרדת (פרוינד וצריקר, 2022; קפלן, 2003). בין מאפייניהן של קהילות אלו ניתן למנות מחויבות לתמיכה חברתית בין חבריה ולחזוקת תחושת השייכות בקהילות. הדבר נעשה מתוך מטרה לשמר את אופייה ואת דפוסי התנהלותה של הקהילה (Freund & Band-winterstein, 2017; Itzhaki-Braun, 2021). החברה החרדית אינה מקבלת את מדיניות הממשלה כמובנת מאליה, אלא בודקת אם היא תואמת את ערכיה ואם מוסדות ממשלתיים הפועלים מתוך תפיסת עולם מודרנית מערבית מסוגלים להבין ולפעול במרקם החברתי העדין של קהילות אלו (גרשוני & Freund, 2018; Baruchin, 2018; Itzhaki-Braun, 2021). בעשורים האחרונים, חל שינוי במידת השילוב של האוכלוסייה החרדית באוכלוסייה הכללית. עם זאת, סממניהן הייחודיים של הקהילות החרדיות ממשיכים להישמר בקפדנות, ונבדלותן בתוך עצמן שרירה וקיימת (מלאך וכהנר, 2021).

יחס החברה החרדית לאנשים עם מוגבלות

תפיסת השילוב של אדם עם מוגבלות שכלית בחברה החרדית דומה לתפיסת שילובו בחברה החילונית. גם בחברה החרדית קיימים חסמים תרבותיים המקשים על השילוב, ומעמדם החברתי של אנשים עם מוגבלות שכלית נתפס כנמוך (Schalock et al., 2019). בחברה החרדית יש חשיבות רבה לילודה. חשיבות רבה מיוחסת גם ללימוד התורה בקרב הגברים, ומכאן חשיבותן של היכולות הקוגניטיביות. העובדה כי בחלק מהמקרים המוגבלות נובעת מגורמים גנטיים, מעלה חששות לגבי יכולתם של אחים לאנשים עם מוגבלות שכלית להוליד ילדים "תקינים" (ממן, 2014; Greenberg et al., 2012). על כן, לא פעם המוגבלות השכלית נתפסת כפגם חמור העשוי להשפיע על גורל המשפחה כולה, שכן היא פוגעת בסיכויי האחים למציאת שידוך (פרוינד וצריקר, 2022; Freund & Band-Wintersein, 2013).

מנגד, ישנה גישה בקהילות החרדיות הקוראת לשילובם הקהילתי של אנשים עם מוגבלות שכלית ולראייתם כחלק אינטגרלי בחברה (גרשוני, 2018). גישה זו נובעת מתורת המוסר ומההלכה היהודית, שבהן קיימת התייחסות חומלת לאוכלוסיות נזקקות כמו קשישים ואנשים עם מוגבלות פיזית ושכלית (Keshet & Popper-Giveon, 2021). לעיתים אנשים עם מוגבלות נתפסים כנשמות טהורות וגדולות הנזקקות לתיקון, ועל החברה לסייע להם במימוש משימתם. בהתאם לכך, שילוב אדם עם מוגבלות משפר את איכות חייה של המשפחה כולה ומלמד את בניה תכונות של רחמים ושל חמלה. קבלת אדם עם מוגבלות כחלק מהקהילה יש בה גם משום שיפור של הלכות האדם והקניית זכויות בעולם הבא. אדם עם מוגבלות שכלית נתפס אפוא לפי גישה זו ככלי שהניח הקב"ה בפני האדם כדי "ללמד אותו מידות טובות" (גרשוני, 2018; פרוינד וצריקר, 2022).

בני משפחות של אנשים עם מוגבלות שכלית נקרעים לא פעם בין קבלת בן המשפחה עם המוגבלות ושילובו בקהילה, לבין הסתרת מוגבלותו מחשש שהדבר יפריע לבני המשפחה. יש לציין כי בשנים האחרונות חלה ירידה בגישה זו, וקיימת פתיחות רבה יותר לגבי קבלת אנשים עם מוגבלות שכלית.

הוצאת אדם עם מוגבלות אל מסגרת חוץ-קהילתית אינה שכיחה בחברה החרדית. ראשית, עצם ההוצאה משמעה חשיפתו לאורח חיים שונה, אשר במקרים רבים אינו תואם את אורח החיים של המשפחה, ועל כן עלול לנתק את האדם עם המוגבלות מכור מחצבתו. שנית, בקהילות שבהן פרטים מעורבים זה בחיי זה, עצם הוצאת ילד למוסד יש בה הודאה כי מדובר באדם עם מוגבלות שכלית, וכי המשפחה מתקשה להתמודד עימו. על כן רבות מהמשפחות האמורות מעדיפות לגדל את ילדן עם המוגבלות השכלית בעצמן ככל שניתן. הנישואים של ילד עם מוגבלות הם במקרים רבים תוצר של ניסיונות להקנות לו את התחושה שהוא שווה בין שווים בקהילה. כך תיארה זאת מרים², אם לאישה עם מוגבלות שכלית:

את לוקחת את הילד הביתה ואת מנסה לחנך אותו כמו כולם. אז בסדר את מנסה את הכי טוב, אז היא תספיק פחות, היא תדע פחות, אבל מהלך החיים שלה הוא רגיל לחלוטין. אז חיינו אותה רגיל, אז הגיע הזמן שלה להתחתן, להתחתן רגיל.

דרור, ואחרים (2022) טוענים לזכותם של אנשים עם מוגבלות להגדיר את זהותם ואת מקומה של המוגבלות כחלק מזהות זו. גישה זו מאפיינת לא מעט משפחות חרדיות לאנשים עם מוגבלות שכלית קלה. במשפחות אלה קיימת נטייה לחנך לרגלי האמונה כי בן המשפחה עם המוגבלות השכלית הוא שווה כיתר האנשים. בחלק מהמקרים האנשים עם המוגבלות עצמם אינם מקבלים את מוגבלותם. בראיונות שערכנו עם בני הזוג עם מוגבלות שכלית, שכאמור רמת תפקודם גבוהה, נטו המרואיינים להפחית בחומרת המוגבלות שלהם. לעיתים הגדירו את מוגבלותם כלקות למידה או כקשיים בהתארגנות ובניהול כספים. היו שהסבירו כי הם מתקשים בחשבון או בקריאה. במקרים מסוימים אנשים עם מוגבלות הסבירו כי הקשיים שלהם הם תוצר של סביבה לא מתאימה.

על פי משרד הרווחה והביטחון החברתי, המודל המקובל לדיוור של אנשים בוגרים עם מוגבלות שכלית בקהילה הוא מגורים של שישה דיירים רווקים בדירה המלווה על ידי צוות מדריכים.

² השמות הם שמות בדויים.

במקרים כאלו, אנשים עם מוגבלות שכלית נתפסים כחלק מהקהילה אך לא כשווים או כבעלי זכויות של אדם בוגר. בחברה שבה נישואים הם שלב טבעי וכמעט הכרחי לטובת שילוב בקהילה, נראה זה אך טבעי בעבור המשפחות לשקול את נישואי ילדם או ילדתם עם המוגבלות השכלית. לאה מתארת את הדילמות שאיתן התמודדו היא ובעלה כאשר בתם התבגרה והפכה לאישה:

כל החיים גידלנו אותה כמו כולם כמו האחים שלה. לא ידענו מה יהיה אחרי שנמות. רצינו שתמשיך להיות חלק מהקהילה, שתמשיך להיות שייכת אבל אנתנו אנשים חרדים. בחוגים שלנו בחורה מתחתנת, לא משנה, וכולם מתחתנים. אין משהו אחר, אין בחורות רווקות שמסתובבות, ואני לא יודעת מה הן עושות. אין מצב כזה. אז כולם התחתנו... לא ידענו מה יקרה אחר כך [אחרי שנמות].

נישואים ומשפחה בחברה החרדית

החתונה כטקס מעבר

טקס מעבר נותן תוקף פומבי למעבר משלב אחד לאחר במעגל החיים של האדם. למעברים אלה בין שלבי החיים השפעה על הזהות העצמית של האדם ועל יחס החברה אליו (Arosio, 2016). ההתייחסות לחתונה כאל טקס מעבר הוזכרה רבות במחקרים אנתרופולוגיים כמעבר מסטטוס של רווקים בלתי-מנוסים לסטטוס של בוגרים שווי זכויות בחברה (Arosio, 2016; Currie, 1993). ביהדות, החתונה נחשבת לאחד מטקסי המעבר החשובים ביותר. על פי התפיסה המקובלת בחברה החרדית, המשפחה היא היחידה הבסיסית שעליה הקהילה כולה מבוססת (פרבר, 2004; Shalev et al., 2012). מייזליש (1988) מתאר את הנישואים כטקס מעבר המקשר את הפרט עם החברה ועם המסורת היהודית. הרציונל שבבסיס אמונה זו הוא שכדי שהחברה החרדית תוכל להתקיים, תפקידם של הפרטים בה הוא "בניית הבית", כלומר הקמת המשפחה. הנישואים לכן נחשבים ליעוד מרכזי ולמצווה מהחשובות ביותר - שנייה רק ללימוד התורה (גורדיס, 1984; סלומון, 2018; פרבר, 2004). הרווקות המאוחרת נתפסת במגזר החרדי כחריגה, ולעיתים קרובות נתפסת כבעיה הנובעת מהעדפת האינדיבידואל על פני הקהילה (אנגלברד, 2020). אחד ההבדלים הבולטים בין החברה החילונית לחברה החרדית הוא התפקיד אשר ניתן לאדם לאחר נישואיו. בעוד בחברה החילונית האדם הנשוי נתפס כאוטונומי וכאחראי לעצמו, כלומר כמי שיכול כעת לממש את האינדיווידואליות שלו, בחברה החרדית המעבר הוא לסטטוס של אדם בעל אחריות לקהילה (אנגלברד, 2020).

יחס החברה החרדית לנישואי אנשים עם מוגבלות שכלית

על אף שנישואין וילודת דור המשך הן מצוות בעלות חשיבות רבה, קיימת גישה הפוטרת אוכלוסיות מסוימות כמו "שוטה" ממילוי מצוות אלה. בקרב הרבנים, על פי רוב קיימת הבנה כי מוגבלות שכלית היא תופעה בעלת ביטויים שונים מאוד זה מזה, ועל כן קיים קושי להשיב באופן אחיד על שאלת מעמדם ההלכתי של אנשים עם מוגבלות שכלית (גולדברג, 1985; שטיינברג, 2018). לטענת גרשוני (2018), אומץ הדין הפוסק כי מותרים נישואיהם של אנשים שרמתם השכלית היא מעל גיל שבע. הדיון ההלכתי עוסק על פי רוב בשאלות כמו: האם אדם עם מוגבלות שכלית יבין את משמעות

הנישואין והקידושין? האם יצליח לנהל מסגרת נישואים לאורך זמן? לשמור על הקריטריונים ההלכתיים ועל הלכות חמורות הנדרשות מחיי הנישואין בהלכה היהודית? (פרבשטיין, 1995; שטיינברג, 2018). במגזר זה הקהילה נתפסת כחלק מהמשאבים האמורים לסייע בקיום המצוות (גרשוני 2018). במחקרנו עלה כי דעתו של רב הקהילה נחשבת לסמכות העליונה. לטענת משפחות של אנשים עם מוגבלות שכלית אשר נישאו, מה שהכריע בהתלבטות היה אישור הרב. יתרה מכך, אם לא הייתה הסכמה בין רבני הקהילה ובין גורמי הרווחה, נצמדו מרבית ההורים לפסיקת הרב. שרה, אימו של אדם עם מוגבלות שכלית אשר נישא, הסבירה זאת כך:

אנחנו אנשים מאמינים. מבחינתי ברגע שהרב אישר לי, זה היה מספיק לי. לא חשוב לי מה דעתה של הרווחה. הם פה בשביל לתת לי את המענה. הרב הוא זה שקובע אם נכון או לא נכון.

באשר ליחס חברה עצמה, כאמור גם בחברה החרדית, כמו בחברה החילונית, ישנה הסתייגות מנישואי אנשים עם מוגבלות שכלית. על פי רוב, הנטייה של מרבית האנשים בשתי החברות היא לתייג אנשים עם מוגבלות שכלית על סמך התנהגותם ולהגדירם כשוטים או כילדים נצחיים. אנשים עם מוגבלות שכלית נתפסים גם כעקרים רגשית וכמי שאינם חווים רגשות כמו יתר האוכלוסייה. נוכח תפיסת הנישואים כטקס מעבר בין ילדות לבגרות, אין ציפייה כי אנשים עם מוגבלות שכלית ירצו או יוכלו להשתלב במערכת יחסים זוגית. טענות אלו הופרכו בעבר (ליפשיץ-והב וחוגאל, 2015; פורשטיין, 2018; Simpson & May, 2003; Jahoda & Markova, 2004), אך עדיין יוצרות חסמים רבים עבור משפחות המעוניינות כי ילדם עם המוגבלות השכלית יינשא.

שידוך

בשל חשיבותו של הקשר הזוגי להמשכיות הקהילה ולמסורת היהודית, בחירת בן/בת הזוג אינה עניין של הזוג עצמו אלא של החברה ושל המשפחות (וסרמן, 2017; Zalberg-Block, 2013). במרבית הקהילות נעזרים בשדכן, מה שמסייע לשימור של גבולות הקהילה החרדית ושל המבנה החברתי שלה (בקר, 2021; זינבר ולהמן, 2014). בבחירת בן הזוג ישנה התייחסות לעבר ולרקע משותפים, לראיית העתיד המשותף ובכלל זה ליצירת דור ההמשך וכן לתקשורת בין בני הזוג (וסרמן, 2017). מרבית השידוכים והנישואים מתקיימים בתחילת שנות העשרים של המועמדים (Zalberg-Block, 2013).

אחד החסמים הראשונים שתיארו הוריהם של בני הזוג הנישואים עם מוגבלות שכלית היה השדכנים. אלו, לדברי המשפחות, לא הבינו את מהות המוגבלות או שלא ביררו מהי, וכך מיהרו לשדך לאנשים עם המוגבלות השכלית בני זוג עם מוגבלות אחרת ללא בחינת מהות המוגבלות. אחת המשפחות סיפרה כיצד נשלח לביתה אדם חירש. בעבור מרים, אשר כאמור התראיינה למחקר לאחר נישואי בתה, המפגש עם השדכן וחוסר הבנתו את עולם המוגבלות היו אחת מנקודות השפל של תהליך מציאת הזיווג לבתה. היא תיארה:

השדכן אפילו לא הכיר אותה... שמע שהיא מוגבלת ושלה לה מישהו מוגבל... לא בדק
מה מתאים. (מרים, אם לאישה עם מוגבלות שכלית)

לפיכך מרבית השידוכים בין אנשים עם מוגבלות שכלית נעשים על ידי ההורים עצמם מתוך היכרות אישית או דרך מכר משותף. במרבית המקרים של נישואי אנשים עם מוגבלות שכלית, בשונה מהנוהג של מספר פגישות מועט, ההורים לא מיהרו לחתן, ולכן מספר הפגישות שהתקיימו בין בני הזוג היה גדול משל האחים ללא המוגבלות. ההורים ציינו כי רצו לוודא כי אכן ישנה התאמה בין בני הזוג. במחקרנו נמצא כי מרבית האנשים שאובחנו עם מוגבלות שכלית ואשר נישאו לאדם בעל מאפיינים דומים, נישאו בשלב מאוחר יותר של חייהם. חלקם אף באמצע שנות השלושים שלהם. בתהליך השידוך, לא הייתה הסתרה של המגבלה. עם זאת, בדיעבד עלה כי לא אחת למשפחות המחותנים לא היה די מידע על מהות המוגבלות. גם לתחשתם של אנשי המקצוע המלווים את הזוגות הנשואים, לעיתים קרובות בדיקת ההתאמה אינה מתעכבת די הצורך על היכולת של האדם לעצמאות ולתקשורת בין-אישית. טענה זו עולה בקנה אחד עם טענותיהם של בקר (2021) ושל בונדרובסקי-היימן (2020) כי לעיתים בשל הרצון לחתן, מתקבלות החלטות חפוזות תוך הפחתה של השלכות המוגבלות. אנשי מקצוע המלווים את תהליך השידוך וההכנה לנישואים ציינו בפנינו כי יש לבחון את מידת המסוגלות של האדם בתחומים אלו ולפעול כדי לקדם אותו במידת הצורך עוד טרם הנישואים. לתחשתם, בחתונה יש משום מעבר מחיי אדם צעיר חסר אחריות לאדם עצמאי ובעל אחריות חברתית (המילטון ואחרים, 2021).

שילוב זוגות נשואים עם מוגבלות שכלית בקהילות חרדיות דילמה ראשונה: עם או בלי ליווי מוסדי

מערך דיור אופק של עלי שיח הוא מסגרת חוץ-ביתית המאפשרת לזוגות נשואים מהמגזר החרדי עם מוגבלות שכלית סביבה תומכת לזיווג ולהקמת בית. המערך פועל מ-2010 והיה הראשון מסוגו. כיום עדיין קיימת בקרב האוכלוסייה החרדית חשדנות כלפי מערכים מסוג זה וכלפי משרד הרווחה המפעיל אותם. משיחות עם אנשי מקצוע במערך עולה כי בלא מעט מקרים, משפחות מסתירות את המוגבלות ומקדמות נישואים בכוחות עצמן. במצבים כאלה, על פי רוב חסרים תמיכה וסיוע בתיווך של הקשר הרגשי. ייתכנו גם מצבים של שידוך אנשים עם מוגבלות לאלמנים או לבני זוג אשר מסיבות אחרות לא הצליחו להתחתן. בחלק מהמקרים, נישואים כאלה מסתיימים בגירושים לא-קלים, שלאחריהם יעבור האדם לראשונה בחייו אבחון והכרה במוגבלותו, וישולב במערך דיור לאנשים עם מוגבלות שכלית.

למרות חשיבות הנישואים בחברה החרדית, לשירותי הרווחה מוכרים מעט מאוד אנשים עם מוגבלות שכלית שנישאו. אחד החסמים בתהליך הוא חששות ההורים מהתמודדות מול שני אנשים עם מוגבלות שכלית. לא אחת עלתה השאלה אם הרצון לקדם את הילד או את הילדה עלול ליצור עול כבר מדי על המשפחות. גם לאחר ששולבו האנשים עם המוגבלות השכלית בתוך מערך דיור מתאים, עדיין מבחינת המשפחות ישנם לא מעט חששות - הן בנוגע ליכולת של בני הזוג לחיות בגפם והן לגבי מסוגלותם להסתדר זה עם זה. מרים התייחסה לחששותיה מנישואי בתה, שלדבריה עדיין מלווים אותה:

זה מפחיד, הם גרים לבד בעצם. נכון שיש רכות אבל מיליון דברים יכולים לקרות. מה יקרה אם הם ישכחו את הגז או אם הם יאבדו את המפתח. האם הם יודעים איך להסתדר במצבים כאלה? ומה לגבי הסביבה? יש הרבה מאוד אנשים פחות טובים שיכולים לנצל את זה ששני אנשים עם מוגבלות חיים לבד.

דילמה שנייה: רווח והפסד

אחת הטענות המשמעותיות שעלו בקרב בני המשפחות באשר להחלטה לאפשר נישואים היא כי עדיף אדם גרוש על פני אדם שלא נישא מעולם. יש לציין כי בקהילות אלו גם בהקשר של אנשים ללא מוגבלות, יתקבל אדם גרוש בהבנה רבה יותר מאשר אדם שלא נישא מעולם טענה העולה גם ממאמרו של בקר (2021). הבנה זו היא אשר הובילה את לאה ואת בעלה לקדם את תהליך הנישואים של בתם. לאה אף הסבירה:

מי אנחנו שנשים גבולות... אז כולם אמרו לי כן יצליח, לא יצליח. אמרתי יכול להיות שאתם מתכוונים שכל הזמן זה מצליח? אין ילדים גרושים? לא יצליח אז כאילו מה יש לי להפסיד.

מערכות היחסים בין אנשים עם מוגבלות שכלית מאופיינות בעליות, במורדות ובקשיי התמודדות בעיקר סביב התקשורת הבין-אישית. לטענת אנשי המקצוע המלווים את בני הזוג ואת משפחתם, המשפחות מתמודדות כעת עם שני אנשים עם מוגבלות. המשפחה רגילה ויודעת כיצד להתמודד עם המוגבלות של הילד שלה, אך לעיתים קיים קושי להתמודד עם המוגבלות של בן-הזוג. ולא אחת ישנה השוואה בין רמות המוגבלות ואף ביקורת על כך שרמת המוגבלות של בן/בת הזוג קשה יותר. הדבר לעיתים משפיע גם על התקשורת בין בני הזוג עצמם. אנשי הצוות ציינו כי קושי זה יוצר לעיתים חיכוכים בין המשפחות. לתפיסת אנשי הטיפול, יש צורך בליווי מותאם גם למשפחות המקור.

הרצון לקדם נישואים וחיים נורמטיביים מול המחשבה על שני אנשים עם מוגבלות או על נישואים שבהם ילדם ייחשב כ"שווה פחות", נתפסים אצל לא מעט משפחות במגזר החרדי כעול שלא ניתן לשאתו. עם זאת, בשל רצון הילדים, ובעיקר רצון הנשים להינשא, נוצרו מגוון של פתרונות ביניים בדמות חתונות דמה או נישואים לתורה.

לתחושת ההורים והמשפחות אשר חיתנו את ילדיהם בסוג זה של חתונות ולאחר מכן בנישואים כדת משה וישראל, תהליך הדמה לא הביא לתוצאות הרצויות. ראשית, בחלק מהמקרים גם לאחר חתונת הדמה, המשיכו האנשים עם המוגבלות השכלית, ובעיקר הנשים, לשאול על חתונה אמיתית. שנית, השפעת התהליך על התנהלות האדם עם המוגבלות השכלית הייתה קצרת מועד. כך סיפרה קרובת משפחה של חני (שם בדוי), אשר התחתנה בחתונת דמה, ולאחר מכן בנישואים כדת משה וישראל:

בסופו של דבר, קצת אחרי מסיבת הכלה שלה, חני [שם בדוי] חזרה לעצמה. היא חזרה להיות כמו שהייתה לפני כן, לריב איתנו כמו ילדה קטנה על שטויות. היא המשיכה להתנהג כמו ילדה קטנה בדירה. [...] אחרי שהיא התחתנה עם אפרים, אולי כבר

כשהיא הכירה אותו, התחיל שינוי אמיתי. פתאום היא משקיעה בעצמה, לא צריך לריב איתה על המקלחת ועל התסרוקת. היא אחראית על הדברים שלה. היום היא מנהלת את הבית שלה. הם נשואים כבר כמה שנים. היא קמה בבוקר, היא מתארגנת, היא הולכת לעבודה, היא דואגת לעצמה כאילו זה ביגר אותה, זה נתן לה אישור שהיא אישה בוגרת.

השפעת הנישואים על אנשים עם מוגבלות שכלית

בעבור אנשים עם מוגבלות שכלית שנישאו, החתונה נתפסת כביטוי ל"בניית בית בישראל". איש מבין המרואיינים מבין הזוגות הנשואים לא התייחס לחגיגת הנישואים שלו. מנגד, כולם התייחסו לחשיבות של הקמת בית. ממצא זה מסביר מדוע מסיבת החתונה דמה, בניגוד לציפיות, לא הייתה משמעותית דיה עבורם.

כאשר נשאלו הזוגות במה שונה הקמת בית על ידי נישואים ממעבר לדירת עצמאים, התייחסו האנשים עם מוגבלות שכלית למימוש הקשר ולתקשורת הבין-אישית כסוגיה מהותית אשר לא רק שהיא חשובה אלא גם תשפיע על שיקומם ועל עתידם. אפרים, גבר נשוי עם מוגבלות שכלית שנשאל במהלך המחקר לגבי ההבדלים בין לגור עם אישה שנישא לה לבין לגור בדירת שותפים, הסביר:

אני לא רוצה לבנות חיים של עוד שותף... יש לי שותפה אחת מיוחדת מהממת. היא יכולה הרבה ומסוגלת המון... לא מחפש לי שותף שינהל לי עסקים. פעם אני פעם אתה. חלאס, באנו להשתקם ולעשות תקשורת בונה ולעשות חיים לבנות חיים לבד. בלי מישהו שיגיד תעשה ככה, תעשה ככה.

השפעת הנישואים על התנהלותם של אנשים עם מוגבלות שכלית ניכרת בשלושה מישורים: **שינוי בתפיסה העצמית**: המישור הראשון הינו האינדיווידואלי. קיימת הבנה כי לתהליך יצירת מערכת היחסים בפני עצמה ולאחר מכן לנישואים יש השפעה על תפיסת הזהות העצמית ועל האוטונומיה של האדם (המילטון ואחרים, 2021; Neuman & Reiter, 2017). נוימן טען כי זוגיות ונישואים הם "חלון הזדמנויות לביטוי אישי ואוטונומי של אנשים עם מוגבלות שכלית במסע חייהם" (נוימן, 2022, עמ' 721). טענה זו תואמת את הדברים שנאמרו בראיונות עם בני הזוג עם מוגבלות שכלית, כאשר הם תיארו את חשיבות הקשר עבורם ואת השפעתו על שיקומם. שמואל, גבר נשוי עם מוגבלות שכלית, תיאר את הנישואים כגורם לשינוי בתפיסתו העצמית:

זה נותן אחריות לעצמך על איך אתה משתקם... מה שאת רוצה לאיפה שאת רוצה ומה שמתאים לך – הכול טוב. אין שום דבר שלא מתאים לך... אם משהו לא מתאים לך זה סימן שלא סידרנו אותו כמו שצריך או שלא התאים לך שמה שקרה.

גם אנשי המקצוע המלווים, לעיתים עוד בשלב רווקותם של האנשים עם המוגבלות השכלית והתגוררותם בדירות השותפים, מציינים את הנישואים כתהליך מבגר. רות, רכזת המלווה זוגות נשואים ודירות רווקים, תיארה את ההבדלים:

הנשא של לגור עם חברים וחבריה מכניס אותם למקום בעצם ילדתי והוא
נהנה עם חבריה, אבל פה... יש להם מעמד של בן אדם שעשה משהו טוב עם
עצמו.

מחקרנו, שכאמור בחן את מצבם ואת מעמדם של אנשים עם מוגבלות שכלית מהמגזר החרדי
שנישאו, מצא עלייה ברמת האחריות והעצמאות (המילטון ואחרים, 2021). בראיונות שערכנו
במסגרת מחקר זה עם אנשים עם מוגבלות שכלית לאחר נישואיהם, תיארו בני הזוג תחושת
אוטונומיה ועצמאות. טענה דומה עלתה גם אצל נוימן (2020). רבים מהמרוויינים ששאלנו קישרו
בין הנישואים ובין אוטונומיה. גם בעבור המשפחות ניכר היה כי יש פחות נטייה להתערב בחיי הזוג
הנשוי מאשר בחיי האדם הרווק. כפי שסיפרה יעל (אישה נשואה עם מוגבלות שכלית):

*את מחליטה מה שאת רוצה. את רוצה משהו את יכולה לשאול את בעלך
ולהחליט יחד איתו... כשהייתי בחורה כל דבר הייתי צריכה לשאול את
ההורים... והרבה דברים לפני החתונה לא הסכימו לי והיום כן.*

שינוי בתקשורת הבין-אישית בעקבות הנישואים

המישור השני נוגע לתקשורת הבין-אישית בין בני הזוג. באותו מחקר שערכנו (המילטון ואחרים,
2021), מצאנו כי בני הזוג לא רק שחשים רגשות, אלא גם מזהים את הרגשות ההדדיים ופועלים
כדי לסייע בהתמודדות הרגשית. קשר זה מתחיל בתקשורת ובשיחה בין בני הזוג. לא מעט מהזוגות
ששאלנו על תהליך השידוך ועל בחירת בין/בת הזוג הציגו את השיח בפגישה הראשונה כמשמעותי.
דוגמה לכך היא יואל שסיפר כי כשנכנס לחדר להיכרות עם אשתו לעתיד והחל לדבר איתה, הוא
הרגיש שיש מי שמבינה אותו. הזוגות תופסים את התקשורת כמשמעותית למערכת היחסים. בעבור
יעקב, גבר נשוי עם מוגבלות שכלית, התקשורת בין בני הזוג היא הבסיס לבניית הנישואים:

*יש דבר כזה תקשורת. את יודעת מה זה תקשורת? תקשורת מדברים עד שיוצא עניין.
כי אם אין דיבורים זה לא נישואים כי לא מבינים אחד את השני ובסוף מתגרשים...
להיות נשואים בין היתר זה לדעת לדבר עם השני ולהגיע להסכמה, דיבור שיהיה לנו
בסוף אותו הדבר... להבנה.*

גם המשפחות המלוות ציינו את התקשורת כחלק חשוב מהמערכת הזוגית. לאה, אם לאישה עם
מוגבלות שכלית, סיפרה:

*את שומעת אותם כשהם פה הולכים לחדר שלהם ולא מפסיקים לדבר, כל הזמן
מדברים. הוא פטפטן גדול, אבל היא ממש בחורה שקטה, אבל איתו היא מדברת
חופשי חופשי... ממש מחמם את הלב, יש להם המון סודות שהם שומרים ולא מספרים
לנו.*

יש לציין כי הזוגות אשר השתתפו במחקר נמצאים בקשר מתמיד עם יועצת לחיי נישואים שמסייעת ביצירת תקשורת זוגית בונה. תקשורת זו באה לידי ביטוי לא פעם במחוות המאפשרות ביטוי לרגשות ולרעיונות מופשטים, כמו למשל: תיקון שעון, הקראת דבר תורה ותרגומו מידיש לעברית עבור האישה או הכנת קפה בבוקר. בין הזוגות אומנם ניתנו מחמאות כמו "אישה מהממת ומיוחדת", אך לא דובר על אהבה או על אינטימיות. פרשנותנו היא כי הדבר נובע ממאפייני הקהילות, שבהן מחוות אלו אינן זוכות לביטוי פומבי. בני הזוג ידברו על הערכה, על כבוד ועל התחשבות; מילים כמו אהבה יישמרו לתיאור הקשר של האדם עם בורא עולם.

השתלבות בקהילות לאחר הנישואים

המישור השלישי שבו נבחנת השפעת החתונה הוא השתלבות האדם עם המוגבלות השכלית בקהילה. במישור זה קיימת שונות בין המגזר החילוני והמגזר החרדי. לנישואים בקהילה החרדית הסגורה יש כאמור חלק במעבר למעמד של בוגר שווה זכויות המסוגל להשתלב ככל אחד אחר בקהילה (זינבר ולהמן, 2014). ממצאים מצביעים על שינוי ביחס הקהילה אל האדם עם המוגבלות לאחר שנישא. מראיונות שנערכו עם הצוות המלווה את הזוגות, עולה כי גם אנשי הצוות המלווה וגם חלק גדול מהקהילה שבה הזוגות מתגוררים, מתייחסים אחרת לנישואים עם מוגבלות שכלית לעומת יחסם לרווקים (המילטון ואחרים, 2021; נוימן, 2020).

אחת התמות המרכזיות במחקר שעליו מבוסס הפרק, היא המעבר מתפיסת הילד לתפיסת האדם הבוגר. נראה כי בעקבות הנישואים חל שינוי ביחס החברה והסביבה לאנשים עם מוגבלות שכלית: מהתייחסות אליהם כאל ילדים שקובעים עבורם הכול, לאנשים בעלי רצונות שיש להתייחס אליהם. הדבר בא לידי ביטוי גם בהתנהלות היומיומית של המדריכים: לרווקים יתייחסו כאל חניכים בפנימייה שיש להנחותם לגבי שעות המקלחת והארוחה; ואילו במקרה של זוגות נשואים, סדר היום מתנהל תוך תיאום עם בני הזוג. בתוך כך, ייתכנו מצבים שבהם מדריכה תשב עם האישה כדי לשוחח, ולא רק תדאג למטלות היומיומיות. לדברי המדריכות המלוות, גם מבחינת הקהילה, חל שינוי וניכר היה כי ישנה נכונות רבה יותר לקבל אנשים עם מוגבלות שכלית לאחר שנישאו.

דיון

פרק זה עוסק בהשתלבות של אנשים עם מוגבלות שכלית בחברה החרדית. כפי שהוצג, מדובר בחברה מסוגרת בתוך עצמה, ולכן שילוב אדם עם מוגבלות בה צריך לקחת בחשבון את מאפייניה. עוד הוצג כי נישואים בחברה זו הם מצווה דתית ומיוחסת להם חשיבות עליונה לשימור מבנה הקהילה ולהמשכיותה. הנישואים בחברה החרדית הם אבן פינה בהשתלבות אדם בקהילה. מתוך כך אנו מסיקים כי נישואים של אדם חרדי עם מוגבלות יאפשרו לו להשתלב בקהילתו כאחד האדם. השתלבות כזו טומנת בחובה הזדמנויות וסיכונים כאחד.

מתוך רצון לאפשר השתלבות של אנשים עם מוגבלות שכלית בחברה, יש כיום מאמץ ונכונות רבים יותר לקדם נישואים בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית המעוניינים בכך. בחלק לא קטן מהמקרים הדבר נעשה ללא התייחסות להשלכות לטווח ארוך, ללא התאמה בין בני הזוג מבחינת אופיים

ומסוגלותם וללא ליווי מתאים. הדבר בעל פוטנציאל לנישואים פוגעניים ולניצול, תופעה שנמצאה גם אצל אוכלוסיות מסורתיות אחרות (בדראן ואחרים, 2022; Black & Kammes, 2019; מנגד, בלא מעט מקרים, הנישואים הם משאלה כמוסה של האדם עם המוגבלות, ולכן הזדמנות למימוש חלום. כאשר הדבר נעשה בליווי ובתמיכה מתאימים, ניתן לראות כי אנשים עם מוגבלות שכלית מצליחים לקיים קשרי נישואים וחיי זוגיות ככל אדם (המילטון ואחרים, 2021; נוימן, 2022).

נישואים מאפשרים קבלה של האדם לקהילה בצורה שוויונית. קבלה זו מאפשרת לאדם עם מוגבלות לאמץ לעצמו זהות שבה המוגבלות פחות משמעותית. עם זאת, תהליך זה דורש חשיבה מוסדרת ושינוי תפיסתי של המערכת המלווה את האנשים עם המוגבלות השכלית. להלן כמה המלצות המיועדות לשירותי הרווחה האמונים על הליווי של אנשים עם מוגבלות.

ראשית, נדרש שינוי תפיסתי ומתן לגיטימציה לאנשים עם מוגבלות שכלית לדבר על נישואים. כיום חלק גדול מהקושי במימוש הזכות לנישואים נובע מחוסר התייחסות לסוגיה במהלך חייהם עד לבגרותם (Black & Kammes, 2019). בעוד במרבית המקרים מתקיימת הכשרה לטובת התנהלות בבית, בעבודה ובכלכלה, קיימת מעט מאוד התייחסות לזוגיות, ליחסים בין-אישיים ולנישואים. לעיתים נראה כי הדבר נתפס כטאבו, הן מבחינת החברה והן מבחינת האנשים עם המוגבלות השכלית (בונדרובסקי-היימן, 2020; Drew & Hardman, 2004). שנית, יש להתייחס למוגבלות ולמאפייניה כחלק מתהליך ברירת בן הזוג המיועד ולתווך את הנושא למי שעוסק בשידוך בין אנשים עם מוגבלות שכלית. שלישית, מומלץ כי יהיו הכוונה וליווי מותאמים לזוגות הנישואים עם המוגבלות, מה שעשוי לסייע להם לקיים שיח רגשי ביניהם. אנו ממליצים על ליווי מותאם כזה גם למשפחות המקור של בני הזוג.

הטיפול בסוגיית הנישואים צריך להתייחס גם לסוגיית הגירושין. כיום מעמדם של אנשים עם מוגבלות שכלית משתנה לאחר שהם נישאים, ואם מתרחשים גירושין, מדובר בדלת מסתובבת ובחזרה למעמד ילדי. בעיצוב שירותים לאנשים עם מוגבלות שכלית, יש לשקול כיצד לתת מענה לסוגיה זו.

מעבר לכל אלו, יש לתת את הדעת לכך שבעקבות הנישואים והשינוי שחל בהתנהלותם של אנשים עם מוגבלות שכלית, לא מעט משפחות מעלות תהיות לגבי אמינות האבחון של ילדם/ילדתם. רצוי לבדוק עניין זה במחקרים עתידיים ויש לתת עליו את הדעת גם בעת ליווי משפחות אלו. בכמה מקרים, טענו המשפחות כי ייתכן שהילד אינו מוגבל כלל וכי הייתה טעות באבחון שלו. לעובדה זו השלכות עתידיות הנוגעות לשאלת המסוגלות של אנשים עם מוגבלות להיות הורים. עד כה, הייתה סוגיית הילודה וההורות אצל אנשים עם מוגבלות שכלית מחסום בפני נישואים (Saxe & Flanagan, 2014). אולם כיום, כאשר הנישואים הופכים לאופציה ריאלית, יש צורך להתייחס להורות של אנשים עם מוגבלות שכלית. ילודה בקרב אנשים עם מוגבלות שכלית היא עניין מורכב, והדעות באשר לכשירותם ההורית חלוקות, אם כי אין עוררין בדבר הצורך של אנשים אלו בליווי (גניס-בדראן וגור, 2020; ושלר, 2009; Gill, 2010). במגזר החרדי, נישואים נועדו כאמור לקדם את בניית שרשרת הדורות של העם היהודי, ולמצוות פרו ורבו חשיבות עליונה. על כן ההסכמה לוותר על הולדת ילדים אינה קלה עבור הזוגות. היו ששאלו מדוע אין הם יכולים לקיים מצווה כה חשובה. מה גם שבמרבית המקרים ההחלטה על מניעת הילודה נעשית על ידי בני המשפחה ופחות על ידי

בני הזוג עצמם. בשיחות עם עובדי רווחה המלווים את תחום המוגבלות השכלית בקהילות חרדיות, עולה כי ישנם לא מעט זוגות של אנשים עם מוגבלות שכלית אשר בחרו לא להשתלב במערכי דיוור אלא לחיות בקהילה ללא תמיכה ממסדית, וזאת כדי שיוכלו לגדל ילדים. בחלק לא מבוטל של המקרים הללו, משפחות אלו, שאינן זוכות לתמיכה ולסיוע כאנשים עם מוגבלות, מלוות על ידי עובדים סוציאליים על פי חוק הדואגים לשלום הילדים. המלצתנו לשירותי הרווחה המטפלים באנשים עם מוגבלות שכלית, כמו גם לשירותים האמונים על שלום הילד, לפעול מתוך הבנה כי תופעה זו אכן קיימת ולהציע שירותים מותאמים לתמיכה במשפחות אלה, תוך שמירה על המרקם המשפחתי הקיים ועל זכותם של אנשים אלה להיות הורים.

ביבליוגרפיה

- אנגלברד, א' (2020). *רווקות מתמשכת בציונות הדתית: דתיות ואינדיבידואליזם במודרנה המאוחרת*. הוצאת בר-אילן.
- בדראן, ל', גור, א', בדראן, ו' ואשלי-שטיין, מ' (2022). מוגבלות שכלית התפתחותית בחברה הערבית בישראל: פרספקטיבה של הצטלבויות (intersectionality). בתוך מ' אל-יגון ומ' מרגילת (עורכים). *מוגבלות שכלית התפתחותית: תיאוריה, מחקר והשלכות יישומיות* (עמ' 381-405). קרן שלם.
- בונדרובסקי-היימן, ח' (2020). "אהבה ללא גבולות" תפיסות עובדים סוציאליים ביחס לזוגיות של אנשים עם מוגבלות שכלית המסגרות דיור חוץ-ביתיות [עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך לעבודה סוציאלית"]. האוניברסיטה העברית.
- בקר, נ. (2021) חווית כינון הזוגיות (שידוכין) ותפיסת הזוגיות בקרב בוגרים-צעירים חרדים שחוו גישורי הורים. *חברה ורווחה מ"א* (1) 80-102.
- ברלב, ל' וריבקין, ד' (2016). *הסמכת מטפלים באנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית במסגרת הדיור החוץ ביתי – מחקר הערכה*. מכון ברוקדייל.
- גולדברג, ז"נ (1985). נישואי המפגרים. *תחומין* ז, 231-248.
- גורדיס, ר' (1984). פרו ורבו - ביוגרפיה של מצווה. *גשר כתב עת לעניינים יהודיים*, כ"ט (108), 65-50.
- גנים-בדראן, ל' וגור, א' (2020). הורות עם מוגבלות שכלית התפתחותית בחברה הערבית בישראל. *סוגיות חברתיות בישראל*, (2)29, 369-392.
- גרשוני, ח' (2018). *הזכות לנישואים של נשים עם מוגבלויות במגזר החרדי - היבטים ביקורתיים* [עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך למשפטים"]. אוניברסיטת תל אביב.
- דרור, ק', ורטהימר-שינה, ע' ואלמוג, נ' (2022). בין הגדרה עצמית לסנגור עצמי: דילמות העולות מהמפגש בין אנשי המקצוע לאנשים עם מוגבלות שכלית. בתוך מ' אל-יגון, מ' מרגילת (עורכות). *מוגבלות שכלית התפתחותית - תיאוריה מחקר והשלכות יישומיות*. קרן שלם.
- הוזמי, ב' ועמינדב, ח' (2022). מוגבלות שכלית התפתחותית – הגדרה, אטיולוגיה, סיווג ודרכי אבחון. בתוך מ' אל-יגון ומ' מרגילת (עורכות). *מוגבלות שכלית התפתחותית - תיאוריה מחקר והשלכות יישומיות*. קרן שלם.

המילטון, א', מונדרי, ג', ביטון, ט', גולדברג, י', לידר, ד' וזידק, פי (2021). נישואים של זוגות עם מוגבלות שכלית כפי שתופסים אותם זוגות נשואים עם מוגבלות שכלית הנעזרים במערך אופק של עלי שיח, בני משפחותיהם ואנשי הארגון עצמו. עמותת עלי שיח.

וסרמן, נ' (2017). מימי לא קראתי לאשתי: זוגיות בחסידות גור. מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות; אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ושלר, ד' (2009). חוויית החיים בצל הורה בעל מגבלה שכלית [עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך לעבודה סוציאלית"]. אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

זינבר, ב' ולהמן, ד' (2014). השידוכים בעולם החרדי. סמכות, גבולות ומוסדות. מגמות, מט (4), 668-641.

חובב, מ' ועמינדב, ח' (2006). מדיניות הטיפול של משרד העבודה והרווחה באדם המפגר בעשור האחרון ופעילות למעשה. בתוך מ' חובב ופי גיטלמן (עורכים). מבידול לשילוב – התמודדות עם מוגבלויות בקהילה. הוצאת כרמל.

טולוב, י' ושלומאי, א' (2020). "לא בטיפולי" – מעבר משיח טיפולי לשיח של אוטונומיה וזכויות אדם בהליך מינוי אפטרופוס לאדם בעקבות חקיקת חוק הכשרות המשפטית והאפטרופסות (תיקון מס' 18, התשע"ו–2016). חקרי משפט ל"ב, 1094-1049.

ליפשיץ-והב, ח' וחוגאל, ח' (2015). תופעת ה"יחידאיות בקרב בוגרים עם מוגבלות שכלית: תיאוריות פסיכולוגיות (התקשרות אינטימית) תיאוריות מודרניות (בחירה) / היעדר הזדמנויות) או קשיים חברתיים. אוניברסיטת בר-אילן.

מייזליש, ד' (1988). חופה וקידושין: אירוסין, נישואין וחיי משפחה בישראל. הוצאת מודן.

מלאך, ג' וכנהר, ל' (2021). שנתון החברה החרדית בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ממן, ר' (2014). "כל משברך וגליך עברו עלי" נטל סובייקטיבי בקרב הורים למתמודדים עם מוגבלות נפשית בחברה החרדית [עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך לעבודה סוציאלית"]. האוניברסיטה העברית בירושלים.

נוימן, ר' (2020). בדרך למערכות יחסים משמעותיות בבגרות. סח"ש, 30, 140-130.

נוימן, ר' (2022). זוגיות, מיניות והורות של אנשים עם מוגבלות שכלית. בתוך מ' אל יגון ומ' מרגלית (עורכות), מוגבלות שכלית התפתחותית: תיאוריה, מחקר והשלכות יישומיות. קרן שלם.

סגל, ד' (2013). קידום השילוב הקהילתי של אנשים עם מוגבלויות שכליות ואבחנה כפולה על ידי אנשי צוות תומך [עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך לעבודה סוציאלית"]. האוניברסיטה העברית בירושלים.

סלומון, נ' (2018). נשים רווקות בחברה החרדית: החוויה ומשמעותה [עבודה גמר לקבלת תואר "מוסמך לעבודה סוציאלית"]. אוניברסיטת חיפה.

פירשטיין, ש' (2018). לפרוץ את חומת הזכוכית: זוגיות ונישואין לאנשים עם מוגבלויות. ידיעות אחרונות.

פרבר, ש' (2004). נישואין בישראל: היבטים מעשיים מסורתיים ומשפטיים. עתים - ייעוץ ומידע במעגל החיים היהודי.

פרבשטיין, מ' (1995). משפטי הדעת: עיונים וביורוי הלכה הגדרי הדעת ובהלכות שוטה: נוספו עליהם תשובות קדמונים בעניינים אלו ובתוכן תשובות הפוסקים על הגט מקליווא. מכון שערי משפט.

פרוינד, ע' וצריקר, ע' (2022). "לפי שהם אדם מישראל" המשמעות המוענקת לטיפול בבן משפחה עם מוגבלות שכלית התפתחותית - בחברה החרדית: הזדמנויות ואתגרים בהתערבות רגישת תרבות. אוניברסיטת חיפה.

פרידמן, מ' (1991). החברה החרדית. מכון ירושלים לחקר ישראל.

קפלן, ק' (2003). חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים. בתוך סיון, ע' וקפלן, ק' (עורכים). חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה (עמ' 224-277). מכון ון ליר.

רוט, ד' והוזמי, ב' (2014). איכות חיים של אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית – יישום גישת מחקר פעולה משתף. סח"ש, 27, 22-53.

ריבקין, ד' וולף, י' (2015). אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית שאינם במסגרות של משרד הרווחה: סקר במחוז חיפה והצפון. מכון מאיירס-גיוינט-ברוקדייל.

שטיינברג, א' (2018). היבטים הלכתיים ורפואיים. בתוך ר"א פוירשטיין (עורך). לפרוץ את חומת הזכוכית. זוגיות ונישואין לאנשים עם מוגבלות. ידיעות אחרונות.

- Alfandari, R., Enosh, G., & Rechnitzer, H. (2021). To split or include? Child sexual abuse mandate reporting in the ultra-Orthodox Jewish community in Israel. *Children & Youth Services Review, 120*, 1-8.
- Arosio, L. (2016). Old and new rite of passage in contemporary western societies: a focus on marriage and divorce ceremonies. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology, 7(1)*, 91-105.
- Black, S. R., & Kammes, R. R (2019). Restrictions, power, companionship and intimacy: A meta synthesis of people with intellectual disability speaking about sex and relationships. *Intellectual and Developmental Disabilities 57(3)*, 212-233.
- Braun-Lewensohn, O., & Kalagy, T. (2019). Between the inside and the outside world: Coping of ultra-orthodox individuals with their work environment after academic studies. *Community Mental Health Journal, 55(5)*, 894-905.
- Currie, D. H. (1993). Here comes the bride: the making of a modern traditional wedding in western culture. *Journal of Comparative Family Studies 24(3)*, 403-421.
- Drew, C. J, & Hardman, M. L (2004). *Mental retardation: A lifespan approach to people with intellectual disabilities*. Merrill Prentice Hall.
- Freund, A., & Baruchin, E. (2018). Factors associated with help-seeking among people of the Haredi faith-based community. *The Indian Journal of Social Work, 79(4)*, 497-514.

- Freund, A., & Band-Winterstein, T. (2019). Social workers' attempts to navigate among the elderly, their families, and foreign home care workers in the Haredi community. *Journal of Applied Gerontology, 38*(5), 617-638.
- Gill, M. (2010). Rethinking sexual abuse, questions of consent, and intellectual disability. *Sexuality Research and Social Policy, 7*, 201-213.
- Greenberg, D., Buchbinder, J. T., & Witztum, E. (2012). Arranged matches and mental illness: Therapists' dilemmas. *Psychiatry: Interpersonal & Biological Processes, 75*(4), 342-354.
- Hilman, S. C. (1992). *Defenders of the faith: inside ultra-orthodox jewry*. Schocken Books New York.
- Itzhaki-Braun, Y. (2021) The art of community social work in the ultra-orthodox community. *British Journal of Social Work, 51*, 114-131.
- Jahoda, A., & Markova, I. (2004). Coping with social stigma: People with intellectual disabilities moving from institutions and family home. *Journal of Intellectual Disability Research, 48*(8), 719-729.
- Keshet, Y., & Popper-Giveon, A. (2021). "I took the trouble to make inquiries, so I refuse to accept your instructions": Religious authority and vaccine hesitancy among ultra-Orthodox Jewish mothers in Israel. *Journal of Religion & Health, 60*(3), 1992-2006.
- May, D., & Simpson, M. (2003). The parent trap: marriage, parenthood, and adulthood for people with intellectual disabilities. *Critical Social Policy, 23*(1), 25-43.
- Neuman, R., & Reiter, S. (2017). Couple relationships as perceived by adults with intellectual disability - implications for quality of Life and self-concept. *International Journal of Developmental Disabilities, 63*(3), 138-147.
- Saxe, A., & Flanagan, T. (2014). Factors that impact support workers' perceptions of the sexuality of adults with developmental disabilities: a quantitative analysis. *Sexuality and Disability, 32*(1), 45-63.
- Schalock, R. L., Luckasson, R., & Tassé, M. J. (2019). The contemporary view of intellectual and developmental disabilities: Implications for psychologists. *Psicothema, 31*(3), 223-228.
- Shalev, O., Baum, N., & Itzhaky, H. (2012). Mate selection and marriage decision in bicultural society: Modern orthodox society in Israel. *Marriage and Family Review 48*, 210-226.
- Swain, J., & French, S. (2000). Towards an affirmation model of disability. *Disability & Society, 15*(4). 569-582.
- Zalberg-Block, S. (2013). The are of the deal: preferences in spouse selection among parents in a Hasidic community. *Israel studies review 28*(2). 61-82